

ПИТАННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛОВІСТЮ (1957 Р.) В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається стан наукової розробки проблеми реформування управління промисловістю в 1957 р. в сучасній історіографії, констатується брак узагальнюючих праць. Показується рівень висвітлення даного питання в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Автор приходиться до висновку, що для праць сучасних дослідників, на відміну від радянської історіографії, характерні спроби об'єктивного аналізу реформаторських кроків Хрущова в народному господарстві СРСР.

Ключові слова: сучасна історіографія, децентралізація, управління промисловістю, народне господарство СРСР, об'єктивний аналіз, реформаторські кроки Хрущова.

В статье рассматривается состояние научной разработки проблемы реформирования управления промышленностью в 1957 г., констатируется отсутствие обобщающих трудов. Показывается уровень освещения данного вопроса в трудах отечественных и зарубежных исследователей. Автор приходит к выводу, что для трудов современных исследователей, в отличие от советской историографии, характерны попытки объективного анализа реформаторских шагов Хрущева в народном хозяйстве СССР.

Ключевые слова: современная историография, децентрализация, управление промышленностью, народное хозяйство СССР, объективный анализ, реформаторские шаги Хрущева.

In article the condition of scientific development of a problem of reforming of management by the industry in 1957 is examined, absence of generalizing works is ascertained. The level of enlightening of the given question in works of domestic and foreign researchers is shown. The author comes to a conclusion, that for works of modern researchers, as against the Soviet historiography, attempts of the objective analysis of reformatory steps of Khrushchov in a national economy of the USSR are characteristic.

Key words: a modern historiography, decentralization, management of the industry, a national economy of the USSR, the objective analysis, reformatory steps of Khrushchov.

В умовах демократизації суспільного життя серед дослідників зростають спроби об'єктивного висвітлення процесів, що відбувалися в радянський період вітчизняної історії. Переосмислення та переоцінка минулого стали актуальними в сучасній історіографії. Метою даного дослідження є аналіз стану наукової розробки на сучасному етапі проблеми децентралізації управління промисловістю 1957 р.

Серед робіт українських істориків, у яких частково висвітлюється питання реформи 1957 року, можна виділити праці В.К. Барана, В.М. Даниленка, З.Г. Лихолобової, Ю.М. Фролова, А.О. Саржана, Б.Д. Лановика, М.В. Лазаровича, Р.М. Матейка, З.М. Матисякевича, В.М. Литвина, О.В. Ворошилова, П.Л. Гордієнко [1]. Цінним

історіографічним джерелом є спогади Петра Шелеста, опубліковані за редакцією Ю.І. Шаповала [2]. В аспекті вивчення суспільно-політичних та соціально-економічних процесів періоду «відлиги» в СРСР проблему реформування управління промисловістю 1957 р. розглядали зарубіжні дослідники Р. Медведєв, Дж. Боффа, Ю. Аксютин [3].

На думку В.К. Барана та В.М. Даниленка, найбільш радикальні реформи в добу «відлиги» було здійснено в промисловості. Хрущов ініціював політику обмеження централізму й бюрократії, що означало розширення прав союзних республік у сфері промисловості. Дослідники звертають увагу на те, що спроби децентралізації зустрічали опір консервативних сил. Проте Хрущову вдалося

зламати його і розпочати масштабну реформу в промисловості. 31 травня 1957 р. четверта сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР» [4]. Аналізуючи процес втілення цього закону в життя, історики стверджують, що реформа управління порушила багаторічну практику планування всієї продукції з центра, без урахування місцевих можливостей і потреб [5].

Дослідниця З.Г. Лихолобова, простежуючи розвиток Донецького вугільного басейну протягом 1950-2000 років, не оминає своєю увагою проблему управління вугільною галуззю в 50-ті рр. ХХ ст. Даючи оцінку перетворенням у цій сфері, автор монографії проявляє своє критичне ставлення не до ідеї самої реформи, а до практики її проведення. Зокрема, дослідниця звертає увагу на певні недоліки: «Характерно, що в структурі Донецького та Луганського Раднаргоспів галузевих управлінь вугільної промисловості створено не було – головні управління, які знову стали комбінатами, не склали об'єднаного за галузевою ознакою утворення. За період існування раднаргоспів (1957-1965 рр.) комбінати встигли укрупнити, потім ще раз розкрупнити, підкреслюючи при цьому прогресивність даних «перетворень». Невтомний «творчий пошук» у справі вдосконалення адміністративного апарату підмінив собою пошук оптимальних рішень конкретних економічних завдань, ще більше розплодив бюрократію та горезвісну відомчість, з якою так наполегливо намагалися боротися. Надмірне захоплення адміністративними реорганізаціями дещо викривило процес об'єднання шахтних одиниць. У багатьох випадках головною метою укрупнення шахт стали не концентрація виробництва та поліпшення техніко-економічних показників, а скорочення чисельності управлінського персоналу та економія на його фонді заробітної плати. При цьому шахти та трести залишалися буквально «перенаселеними» управліннями» [6].

Таким чином, приходиться до висновку З.Г. Лихолобова, реорганізація управління промисловістю мало позначилася на поліпшенні роботи вугільної промисловості Донбасу. Структура управління галуззю залишалася громіздкою і малоефективною. Протягом першої половини 60-х рр. спроби децентралізації управління промисловістю невпинно видихалися, зазначає історик. Існування локальних міністерств у формі раднаргоспів призвело до виникнення контрпродуктивної конкуренції між центральною та місцевою ініціативами – якщо раніше намагалися зламати відомчі бар'єри вертикальних структур, то тепер довелося боротися з так званім «місництвом». Наслідком цього став процес рецентралізації – дедалі більша частина проблем місцевого господарського розвитку виводилася за межі компетенції раднаргоспів, зокрема, шахтне будівництво, яке у 1962 р. було передано до ведення центральних

органів [7]. Отже, пошук нових, більш ефективних форм організації управління вугільною промисловістю не приніс очікуваних результатів, переконана дослідниця. Не вдалося викоренити звичні бюрократичні стереотипи мислення, які гальмували запровадження новачок у вугільній галузі. Окремі якісні зміни в розвитку вугільної промисловості навряд чи можна вважати наслідком адміністративних реорганізацій 50-х – перої половини 60-х рр. Замість вироблення нової гнучкої системи управління і структурної перебудови економічної системи взагалі, по суті, відбувалося «подальше вдосконалення», правда, у дещо пом'якшеному вигляді, директивно-мобілізаційної моделі управління народним господарством [8].

До питання управління промисловістю 1957 р. звертається дослідник Ю.М. Фролов в одній із серій книг «Крушители империи СССР». «Децентрализацией по-хрущевски» або «совнархозная эпопея» називає реформу 1957 р. Ю.М. Фролов [9]. Незважаючи на те, що дане питання в праці розкривається дуже поверхово, можна побачити критичну позицію автора щодо реалізації реформи 1957 р. Дослідник вказує на відсутність глибокого аналізу плану проведення реформи, експериментальних перевірок.

Важливою для вивчення проблеми є згадана праця історика А.О. Саржана. Розглядаючи зміни в соціально-економічній сфері Донбасу у вказаний період, дослідник звертає увагу на організаційний чинник у розвитку економіки країни 50-х – першої половини 60-х років. Децентралізацію керівництва народногосподарським комплексом, як наслідок, ліквідації галузевих міністерств і створення раднаргоспів, А.О. Саржан вважає першою спробою «виправити» господарський механізм, подолати недоліки адміністративного керування. Але зразу ж слушно зауважує, що «...ніхто не піддавав сумніву доцільність існування самої соціально-економічної системи. Більш того, переходу до ринкових методів господарювання не передбачалося. Очевидним було те, що далі неможливо адміністративними методами, тільки із центра регулювати виробничі процеси, що необхідно розширити господарську самостійність місцевих органів» [10].

Аналіз реформи 1957 р. в монографії А.О. Саржана, поданий у вигляді співставлення переваг та недоліків нової системи керівництва народним господарством, свідчить про об'єктивність бачення істориком тих процесів, які відбувалися в країні в добу «відлиги».

В аспекті нашого дослідження науковий інтерес викликає праця В.М. Литвина «Україна в другому повоєнному десятилітті (1956-1965)». Вивчаючи спроби реформ у народному господарстві в зазначений період, В.М. Литвин є одностайним з вищезгаданими дослідниками в оцінці реформи 1957 р. Історик переконливо стверджує, що, незважаючи на зовнішню радикальність реформи управління промисловістю і

будівництвом, вона залишила радянську економіку такою ж, якою та була раніше: командною. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, господарський механізм залишався неринковим [711].

Важливе значення для історіографії проблеми мають дисертаційні дослідження О.В. Ворошилова та П.Л. Гордієнка. Здійснивши історико-політичний аналіз економічної реформи 1957 р., О.В. Ворошилов підкреслює, що реформа управління промисловістю 1957 р. не змінила суті процесу функціонування народного господарства, залишила незмінною сутність адміністративно-командної системи управління економікою [12]. Погляди щодо питання реформування управління промисловістю О.В. Ворошилов розкриває також у своїх публікаціях, вказаних вище.

Українську історіографію зазначеної проблеми доповнюють статті М.Р. Плюща, С.В. Кульчицького [13]. Досліджуючи проблеми технічного переозброєння народного господарства країни в 50-ті – на початку 60-х рр., М.Р. Плющ заявляє про значні недоліки при переході від галузевого до територіального принципу управління народним господарством. Зокрема, за словами дослідника, керівництво раднаргоспами прагнуло вирішувати складні проблеми технічного переозброєння виробництва в рамках свого регіону. Тому відбувся розрив зв'язків споріднених підприємств. Єдині підходи до вирішення завдань технічної політики були порушені. Як і більшість істориків, М.Р. Плющ вважає, що М.С. Хрущов і його найближче оточення були надто далекі від ідеї базисних змін, докорінних перебудов у системі виробничих відносин. У цьому розумінні, стверджує автор статті, Хрущов мало чим відрізнявся від своїх найближчих попередників, як і послідовників [14].

На сторінках Українського історичного журналу знаходимо публікацію С.В. Кульчицького «Спроби реформ», у яких історик аналізує політику М. Хрущова в різних сферах життя суспільства. Заслуговує на увагу погляд історика на реформу 1957 р. За його словами, реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливості до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити територіальним. Ситуація, однак, виявилася близькою до сюжету криловської байки «Квартет», зауважує автор статті. Побудова управління промисловістю по горизонталі аніскільки не змінювала господарського механізму, який залишався неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, тому що ринку засобів виробництва не існувало. Кожний етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювалося чиновниками. Різниця полягала тільки в тому, що вони розосередилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі.

Досить цікавою є думка С.В. Кульчицького про те, що Хрущов прагнув доцільність такої

реформи як політик. Вона послаблювала позиції московської бюрократії, яка підтримувала суперників першого секретаря в президії ЦК КПРС. Відповідно, й посилювала позиції місцевих господарників, тісно пов'язаних з партійним апаратом, який перебував у жорсткій залежності від Хрущова, впевнений дослідник. Консерватори виступили проти реформи не тому, що вона не обіцяла реальних результатів. Вони відчули, що з їх рук вислизає економічна влада. Не випадково спроба державного перевороту сталася через місяць після прийняття Верховною Радою СРСР закону про децентралізацію управління промисловістю, аргументує С.В. Кульчицький [15].

Зображення цілісної картини тих процесів, які відбувалися в промисловості країни під керівництвом Хрущова, не може бути повним без залучення матеріалів живих свідків тих історичних подій. Це, зокрема, стосується спогадів П. Шелеста, на той час першого секретаря Київського обкому партії.

За свідченням П. Шелеста, не відразу утвердився авторитет раднаргоспів, але за допомогою партійних, радянських органів швидко створювалася робоча ділова обстановка. Керівництво раднаргоспу мало можливість глибше вникати в роботу підприємств, аналізувати і направляти їх діяльність, знаходячись у безпосередній близькості до живої творчої конкретної справи, знати потреби і турботи трудівників. Але при будь-якій схемі керівництва промисловістю від неї не можна відривати науку, конструкторські, технологічні, проектні організації, дослідні виробництва. Така практика завжди згубно впливає на технічний процес. Створені галузеві комітети тих років виявилися позбавленими виробничо-технічної, наукової бази і перетворилися в непотрібну надбудову. Це був сумний урок, що при створенні раднаргоспів не всі питання були продумані глибоко і до кінця, як у всякій великій справі. І все ж раднаргоспи відіграли значну позитивну роль у справі покращення управління промисловістю, вважає П. Шелест [16].

Свій погляд на проблему створення раднаргоспів виклав дослідник політичної біографії М.С. Хрущова Р. Медведєв. «Сама ідея створення регіональних організацій для управління промисловістю, скорочення функцій управління «по вертикалі» і розширення функцій управління «по горизонталі» була дуже розумною, але потребувала ретельного обговорення і експериментальної перевірки», – стверджує історик. Говорячи про те, що багато членів Президії ЦК КПРС ставилися до ідеї створення раднаргоспів негативно, Р. Медведєв переконаний у тому, що їх сумніви в доречності швидкого створення нової системи управління були не безпідставними. «Запропонована Хрущовим система раднаргоспів ніде ще не пройшла експериментальної перевірки. Вона могла виявитися раціональною для таких великих промислових центрів, як Ленінград чи Свердловська область, але нераціональною для

областей і республік Північного Кавказу. Ідея раднаргоспів, непопулярна серед міністрів, здалася дуже привабливою для секретарів обкомів і ЦУ компартій, які ставали при створенні раднаргоспів менш залежними від Москви» [17; 167].

Італійський історик Дж. Боффа в контексті дослідження історії Радянського Союзу, певне місце у своїй книзі відвів проблемі перебування М. Хрущова при владі в СРСР. Аналізуючи реформу в промисловості 1957 р., Дж. Боффа зазначає, що, за допомогою нової системи сподівалися найбільш раціонально використати сировинні ресурси, ліквідувати галузеву ізолюваність і відомчі бар'єри. Історик переконаний в тому, що думаючи про політичні цілі, Хрущов хотів нанести удар по московській бюрократії. Найслабшим пунктом реформи Дж. Боффа, як і більшість сучасних дослідників, вважає те, що вона не змінила принципів управління і планування, а лише замінила галузеву організацію територіальною. Мережа раднаргоспів, на думку історика, практично співпала з адміністративним поділом, існуючим у країні, а не обумовлювалась організацією території на основі економічних критеріїв. Нові органи стали просто багатогалузевими міністерствами зі схожими завданнями, але тільки на обласному або на республіканському рівнях [18].

Вагомий внесок у дослідження реформування організації управління народним господарством у період правління Хрущова зробив Ю.В. Аксютін. Характеризуючи передумови реформи 1957 р., автор монографії зазначає, що необхідність змін стала визнаватися відкрито. Хоча про перехід від адміністративних методів управління до економічних мова не йшла, продовжує він, проте стало очевидним, що одному центру стає все важче впоратися зі зростаючими масштабами народного господарства [19].

У своїй праці Ю.В. Аксютін не лише показує ставлення до нововведень у промисловості представників влади різного рівня, а й інформує про результати так званого «всенародного обговорення» реформи 1957 р. Підсумовуючи результати вивчення громадської думки та погляди чиновників, Ю.В. Аксютін приходить до висновку, що, «не дивлячись на широку «дискусію», більшість населення не проявляло інтересу до проблеми «удосконалення» управління промисловістю і будівництвом» і поставилось до неї байдуже, або так, що вона не залишилась у них в пам'яті, вони мають певні труднощі з відповіддю або зовсім не відповідають на питання.... Так, противників Хрущовського плану було чимало.

Але опозиція виявилась безсилою перед його натиском, підкріпленим підтримкою партійного апарату, перед його спритністю і хитрістю, здатністю внести розбрат у стан своїх потенційних противників» [20].

Що стосується самих раднаргоспів, Ю.В. Аксютін висловлює думку про те, що вони в перші два-три роки начебто непогано виконували свої основні обов'язки: мобілізували місцеві ресурси і координували діяльність розташованих у даному економіко-адміністративному районі підприємств. Але з часом, вважає історик, стало очевидним, що колишню відомчу роздрібленість змінила не менша роздрібленість – місницька. Особливо страждав зв'язок промисловості з наукою, яка була зосереджена, в основному, в Москві, Ленінграді та інших великих містах [21].

Серед праць російських дослідників заслуговує на увагу дисертаційне дослідження та публікації В.І. Мерцалова [22]. Досить цікавими є висновки, до яких приходить історик. Зважаючи на обмежені рамки даної роботи, звернемо увагу лише на один з них: «Порівнюючи адміністративно-командне управління при М.С. Хрущові і Й.В. Сталіні, не важко помітити, що в часи останнього система володіла важливим резервом: вона могла відновити порушений баланс в економічному розвитку за рахунок різкого зниження потреб населення і беззаперечного підпорядкування всіх центру. У 50-60-ті роки така можливість вже була відсутньою, а будь-яка спроба надати самостійність господарським суб'єктам вела до поглиблення дисбалансу в економічному розвитку. Вперше і в широкому масштабі це проявилось у ході раднаргоспівської реформи. «Маятникові» коливання від централізації до децентралізації свідчили про те, що система була приречена на саморуйнування» [23].

Таким чином, розглянувши стан наукової розробки проблеми реформування управління промисловістю 1957 р. в сучасній історіографії, можна констатувати брак узагальнюючих праць. Проаналізувавши погляди вищезгаданих дослідників, слід зазначити, що для них, на відміну від радянської історіографії, характерні спроби об'єктивного аналізу реформаторських кроків Хрущова в народному господарстві СРСР, простежується критичний підхід до об'єкта дослідження.

Варто наголосити на тому, що проведене дослідження не є вичерпним. Це обумовлює необхідність подальшого вивчення стану наукової розробки питання децентралізації управління промисловістю 1957 р. в СРСР, зокрема в УРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В.К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.; іл.; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна крізь віки: в 15 т. Т. 13. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.). / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 303 с.; Лихолобова З.Г. Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. / З.Г. Лихолобова. – Колективна монографія. – Донецьк, 2001. – 339 с.; Фролов Ю. Крушители империи СССР 1953-1982 / Ю. Фролов. – Донецьк: Изд-во

- «Донецчина», 2002. – Кн. 5. – 480 с.; Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст.: Монографія / А.О. Саржан. – Донецьк: ООО «Лебедь», 2004. – 412 с.; Економічна історія України: Підручник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2004. – 456 с.; Ворошилов О.В. Економічна реформа в Україні (1957-1965): історико-політичний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.В. Ворошилов. – К., 1994. – 22 с.; Ворошилов О.В. Історичні аспекти розв'язання проблеми технічного прогресу в промисловості України в II половині 50-х – I половині 60-х рр. / О.В. Ворошилов // Сторінки політичної історії. – № 3. – Київ: КПІ, 1992. – С. 18-26; Ворошилов О.В. З досвіду роботи по концентрації виробництва і вдосконаленню управління промисловістю в II половині 50-х – I половині 60-х рр. на Україні / О.В. Ворошилов // Сторінки політичної історії. – № 4. – Київ: КПІ, 1993. – С. 33-39; Ворошилов О.В. Політика кооперування виробництва в промисловості України в II половині 50-х – I половині 60-х рр. / О.В. Ворошилов // Сторінки історії. – № 5. – Київ: КПІ, 1993. – С. 35-42; Ворошилов О.В. З історії реорганізації управління промисловістю на рубежі 50-60-х рр. на Україні / О.В. Ворошилов // Історія державності України / Тези доповідей і виступів на Республ. студ. наук.-метод. конф. 15-17 квітня 1992 р., м. Київ /. – Київ: КПІ, 1992. – С. 124-126; Гордієнко П.Л. Економічні реформи 50-х – I половині 60-х рр. у промисловості УРСР (з історичного досвіду): автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук / П.Л. Гордієнко. – К., 1994.
2. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / За ред. Ю. шаповала. – К.: «Генеза», 2003. – 808 с.
 3. Медведев р. Н.С. Хрущев. Политическая биография. / Р.Медведев. – М.: «Книга», 1990. – 303 с.: ил. // Дружба народов. – 1989. – № 7. – С. 162-207; Боффа Дж. История Советского Союза. В 2-х т. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев 1941-1964. «Международные отношения» / Дж. Боффа. – М., 1994. – 631 с.; Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. / Аксютин Ю. – М.: РОССПЭН, 2004. – 487 с.
 4. Баран В.К., Даниленко В.М. Вказ. праця. – С. 94.
 5. Там само. – С. 99.
 6. Лихолобова З.Г. Вказ. праця. – С. 23.
 7. Там само. – С. 23-24.
 8. Там само. – С. 24.
 9. Фролов Ю.М. Указ соч. – С. 425.
 10. Саржан А.О. Вказ. праця. – С. 43.
 11. Литвин В.М. Вказ. праця. – С. 97.
 12. Ворошилов О.В. Економічна реформа в Україні (1957-1965): історико-політичний аналіз... – С. 20.
 13. Плющ М.Р. М.С. Хрущов і проблеми технічного переозброєння народного господарства / М.Р. Плющ // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 72-79; Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) / С.В. Кульчицький // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 120-129.
 14. Плющ М.Р. Вказ. праця. – С. 77-78.
 15. Кульчицький С.В. Вказ. праця. – С. 122.
 16. Шелест Петро. Вказ. праця. – С. 120.
 17. Медведев р. Указ. соч. – С. 167.
 18. Боффа Дж. Указ соч. – С. 483-484.
 19. Аксютин Ю.В. Указ. соч. – С. 199.
 20. Там само. – С. 211.
 21. Там само. – С. 213.
 22. Мерцалов В.І. Реформа управления промышленностью и строительством 1957-1965 (на материалах Восточной Сибири): автореф. дис. на соиск. науч. ст. докт. ист. наук / В.И. Мерцалов. – Иркутск, 2001. – 47 с.; Мерцалов В.И. Идеологические предпосылки реформирования системы управления промышленностью (1957-1965 гг.) // Высшая школа: Гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. Экология. Экономика. Право. Часть 2. Материалы Российской научной конференции. Чита, 25-28 апреля 1996 г. – Чита: Изд-во Читинского пединститута, 1996. – С. 73-76; Мерцалов В.И. О происхождении реформы управления промышленностью и строительством (1957-1965 гг.) // Историко-экономический научный журнал. Издательство ИГЭА. – Иркутск – Чита, 1999. – № 6. – С. 60-73; Мерцалов В.И. Из опыта исследования истории реформы хозяйственного управления 1957-1965 гг. // Историко-экономический научный журнал. Издательство ИГЭА. – Чита – Иркутск, 2000. – № 8. – С. 33-41.
 23. Мерцалов В.І. Реформа управления промышленностью и строительством 1957-1965 гг. – С. 42

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр;
к.і.н., доц. О.П. Тригуб.